

IN MEMORIAM

Benkő Samu

(Lőrincfalva, 1928. február 25.–
Budapest, 2021. december 21.)

Az erdélyi újkori művelődéstörténet oly sok ágában maradót alkotó tudós, Széchenyi-díjas művelődéstörténész, két akadémia tagja életének 94. évében, 2021. december 21-én elhunyt.

Immár lezárult életművének illendő méltatására vaskos monográfia volna méltó, az alább következő sorok a terjedelmükben is tiszteletet parancsoló tanulmánykötetek, szövegkiadások, elemző recenziók csupán vázlatos áttekintésére vállalkozhatnak. Mindenképpen életrajzi adatokkal kell kezdenünk, az alkotó sorsa esetében is befolyásolta életművének alakulását.

1928. február 25-én született a Nyárád menti Lőrincfalván, református papi családban, a helybéli elemi után a marosvásárhelyi, majd a kolozsvári református kollégiumban tanult. 1944 őszén családjával a Dunántúlra menekült, a következő év áprilisában került vissza Kolozsvárra, ahol aztán 1946-ban érettségizett. A Bolyai Egyetem filozófia szakára iratkozott be, mesterének, Gaál Gábornak a fiatal Marxról tartott előadásai meghatározóak voltak világnézete alakulásában. Mozgalmas diákévei a fényes szelek korszakában teltek, lendületesen részt vett az 1848-as forradalom emlékünnepeinek szervezésében, az egyetemen előbb gyakornoki megbízást kapott, majd harmadéves korában, 1949-ben tanársegéddé nevezték ki. Azonban a tudatosan felvállalt új világ számára csakhamar megmutatta diktatórikus oldalát, 1949 novemberében szenttanúja volt Balogh Edgár rektor, nagynemzetgyűlési képviselő letartóztatásának, majd 1952-ben kitették az egyetemről. Felesége, Nagy Margit művészettörténész ugyanerre a sorsra jutott.

Szerencsére nemsokára kutatói állást kapott – feleségével együtt – a Román Akadémia kolozsvári Történeti Intézetében, és a filozófusból történésszé váló fiatalembert két olyan témával bízták meg, amelyek egész életében elkísérték. Bekapcsolódott az 1848-as forradalom és szabadságharc erdélyi forrásainak feltárását végző munkaközösségbe, és az intézeti munka mellett bőven maradt ideje saját tudományos terveinek megfelelő kutatásokra. A 18–19. századi erdélyi művelődési élet levéltári forrásainak tanulmányozása során ismerkedett meg közelebbről az Erdélyi Múzeum-Egyesület páratlanul gazdag és változatos anyagú levéltárával, amely akkoriban a Román Akadémia Történeti Levéltára néven fogadta a naponta jelentkező Kelemen Lajost, Szabó T. Attilát vagy Jakó Zsigmondot. Itt végzett kutatásainak eredményeivel az intézeti

forráskiadványokat is gazdagította, a szerkesztők vagy a cenzúra által kihúzott forrásokat pedig 2008-ban tette közzé *Documenta neglecta* címen a Magyar Országos Levéltár kiadásában.

Saját tudományos terveibe illő levéltári, kéziratári nyomozásokat másutt is végzett: Sepsiszentgyörgyön Árvay József levéltáros hívta fel a figyelmét Kemény Zsigmond 1846-os kiadatlan naplójára, amelyet aztán terjedelmes bevezető tanulmánnyal kísérve könyv alakban is megjelentetett 1966-ban. Közleményeiben általában bolygatatlan forrásokat is megszólaltatva vette sorra a 17–19. századi erdélyi művelődéstörténet nagy személyiségeit Apáczai Csere Jánostól Bod Péteren és Benkő Józsefen át Bölöni Farkas Sándorig és Döbrentei Gáborig, de a tanítók sorsát is feltárta az alkonyodó hagyományos világban, és a székely diákoknak a tanulás jogáért folytatott harcának írott emlékeit is összefoglalta. Tanulmányai a „művelődéstörténeti dolgozatok” szerény alcímmel szinte sorozatot alkotó három kötetben jelentek meg 1971–1984 között a Kriterion Könyvkiadó gondozásában: *Sorsformáló értelem, A helyzettudat változásai, Őrszavak* címen. Köteteiben nyomdafestéket látott dolgozatai tulajdonképpen az 1848 előtti másfél évszázad erdélyi értelmiségi rétegének történetéhez nyújtanak fontos adalékokat, saját megfogalmazásában egy nagy monográfia részletmunkáinak tekinthetők.

Másik intézeti feladata a marosvásárhelyi református kollégium könyvtárában őrzött, hányatott sorsú Bolyai-hagyaték rendezése volt. A hosszadalmas aprómunkával rendbe tett és jegyzékelt kéziratokból, levelekből született aztán a *Bolyai János vallomásai* című, négy kiadást megért kötet, majd az *Apa és fiú. Bolyai-tanulmányok* c. könyve (1978) és a *Bolyai János marosvásárhelyi kéziratai I. Fogalmazványok a Tanhoz, illetőleg az Üdvntanhoz* c., 2003-ban megjelent forrásközlése. Több előadásának a témájául választotta a Bolyaiak életművének egyik vagy másik aspektusát, például Bolyai János halálának százötvenedik évfordulóján az MTA székházában *Bolyai és az Akadémia* címmel értekezett, szövege a Magyar Tudomány 2010. évi 6. számában jelent meg. *Alkalmak és szavak* c. kötetébe (Kolozsvár, 2002) négy, Bolyai János gondolatait megidéző írását válogatta be.

Megbízatait sorra véve megemlítendő, hogy Gáll Ernő főszerkesztő felkérésére 1956 decemberétől fél munkaidőre alkalmazott szerkesztőként dolgozott az akkor újrainduló *Korunk* redakciójában. Az erdélyi magyar művelődési múlt ápolását a folyóirat hasábjain másfél évig végezhetette, a politikai helyzet romlása lemondásra készítette. 1975-től 1988-as nyugdíjba vonulásáig a Román Akadémia kolozsvári könyvtárának tudományos főmunkatársaként dolgozott.

Szülőföldjén tett művelődéstörténeti barangolásait *Murokország* címen tette közzé 1972-ben, az Alsó-Nyárádmente hagyományosan zöldségtermesztő falvainak (Lukafalva, Ilencfalva, Lőrincfalva, Mezőteremi, Káposztásszentmiklós) múltját elevenítette fel lebilincselő stílusban, a könyvsikernek bizonyult kötetet szintén a Kriterion gondozta.

Szinte tudományszervező intézetként is működött a Kriterion Könyvkiadó 1970-es létrehozása óta, mind a bukaresti szerkesztőség, mind annak kolozsvári fiókja – más nemzetiségek mellett – hangsúlyosan az erdélyi magyarság igen tágran értelmezett irodalmi életét lendítette fel kiadványaival, beleértve például a történettudományt is. Benkő Samu fölismerte a kiadó jelentőségét, szívesen vállalt szerkesztői munkát, szinte három évtizedig vett részt a nevezetes Téka sorozat szerkesztőbizottságában. E sorozatban tette közzé 1984-ben Szenczi Molnár Albert Naplóját és más írásait, *Barátságos emberség tündöklése* című bevezető tanulmányával, II. Rákóczi Ferenc *Fejezetek a Vallomásokból* c. kötetét (1976) és Ormós Zsigmond kéziratban rekedt *Szabadelmű levelek...* c. reformkori munkáját (1976). Bolyai János *Levelei* ugyancsak keskeny Téka-kötetben láttak nyomdafestéket, bevezető tanulmánya kíséretében.

Ugyancsak a Kriterionnak köszönhető a Kós Károllyal folytatott életinterjújának megjelenítése, *A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni* címmel 1978-ban, nagyon igényes, az építéshez-grafikushoz méltó nyomdai kivitelezésben. Vekerdi László írta e kötetéről: „Benkő Samunak ez a könyve is, akár a Bolyai János vallomásai és a Murokország, a műfaj mércéjével alig vagy egyáltalában nem mérhető, szokatlan és eredeti írás. *A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni*-ben maga Kós Károly szól hozzánk, eltéveszthetetlenül Kós Károlyul, de egy nagy történész évszázadokra nyíló értékrendje szerint.” Akárcsak a Bolyaiak, „a kajlabajszú Kós” személyisége is visszatérő témája lett, a polihisztor építésmérnök életrajzát, majd Konstantinápolyból a feleségéhez írott leveleit is közzétette (*Édes Idám!* Polis Kiadó 2011).

1990 után két gyűjteményes kötetet is közrebocsátott, *Újrakezdekés* (Csíkszereda, Pallas Akadémia 1996), illetőleg *Alkalmak és szavak* (Kolozsvár, Polis 2002) címen, mindkettőnek igen jellemző az alcíme: *Tanulmányok, előadások, beszélgetések, vallomások, búcsúztatások*. Az immár nyugdíjasként „időmilliomos” szerzőnek ekkor már bőven nyílt alkalma arra, hogy mondanivalóit nemcsak erdélyi, hanem magyarországi tanácskozásokon, konferenciákon, megemlékezéseken is elmondhassa, és mivel közlendőit előre mindig leírta, megjelentetésük, majd pedig utólagos kötetbe foglalásuk nem okozott nehézséget. *Monológ alkonyatban* című könyve a jellegzetes zöld tintás kézírásos borítójával (Polis, 2005) az utolsó válogatott kötete, állítása szerint a maga gyönyörűségére gyűjtötte egybe, egyik ismertetője szerint azonban olvasói ugyanolyan élvezettel forgathatják, mint a korábbi kiadványait.

Benkő Samu életművének méltatásakor a nyomtatásban kézbe vehető munkák mellett legalább akkora súllyal esik latba az a kitartó szervezőmunka, amelyet az 1989 karácsonyán bekövetkezett politikai változások tettek lehetővé. Már a kolozsvári értelmiség első szerveződésekor, december 24-én hangsúlyozta az 1950-ben hatalmi szóval megszüntetett Erdélyi Múzeum-Egyesület újjáélesztésének fontosságát, 1990. január 5-én részt vett a Jakó Zsigmond lakásán tartott előkészítő megbeszélésen, majd magyarországi gyógykezeléséről hazatérve, március 22-én elnökölt azon az újralakuló közgyűlésen, amely megszavazta az EME új alapszabályait. A bírósági bejegyzés után aztán októberben sor kerülhetett az első közgyűlésre, ahol az elnökké választott Jakó Zsigmond beszédében kijelölte az új lehetőségekből adódó irányvonalakat, az Egyesület hagyományai szerint is folytatandó tudományos feladatokat. Benkő Samu alelnökként az EME kiadói tevékenységének megszervezését tekintette fő feladatának, 1991-ben az ő szerkesztésében jelent meg az *Erdélyi Múzeum* folyóirat új folyamának összevont, 1–4. száma. A korábban nagy tekintélynek örvendett könyvsorozat, az *Erdélyi Tudományos Füzetek* új folyamának első, 209-es sorszámot viselő darabjaként közölte Nagy Géza, a *literátor és művelődésünk mindenese* című nagylélegzetű tanulmányát, amely 2007-ben új kiadást is megért. 2001-ben jubileumi kiállításon mutatták be az Egyesület kiadói munkájának termését Kolozsvárott és Budapesten, a katalógus elé Benkő Samu írt előszót.

1994 és 2002 között két cikluson keresztül viselte az elnöki tisztséget, ezekben az években sikerült a tudományos egyesület ingatlanvagyonát gyarapítani örökség és vásárlás útján. Könyvtár létesült a Jordáky-ház megörökölt negyedrészában, a kutatócsoport első munkatársai kaptak helyet a Lőrinczi-házban, és a Moll-házban ki lehetett alakítani az első saját előadótermet. 2000-ben aztán az EME központja a Főtér sarkára költözhetett, a Debreceni Református Kollégium tulajdonában lévő Rhédey-házba, bért fizetve a termékért, mert saját egykori ingatlanát, a főtéri Wass Ottilia-házat nem kaphatta vissza. Sokszor kemény vitákban kikristályosodó megoldások révén sikerült kialakítani azokat a kereteket, amelyek otthont adtak a fellendülő tudományos

munkának a kutatástól kezdve a konferenciáig, megemlékezésekig. Rendszeresen gyűléseztek, megbeszéléseket tartottak a szakosztályok, a kutatócsoport pedig, Tonk Sándor ösztöndíjas történelemszeivel kiegészítve, a mások által föl nem vállalt, de az egyetemes magyar tudomány számára feltétlenül szükséges tudományos munkák elvégzésére vállalkozott. Első helyen említhetjük itt az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* szerkesztésének és kiadásának folytatását, a VIII–XIV. kötet megjelentetése köthető az EME-hez. De legalább ugyanilyen fontosságúak azok a középkori és kora újkori történeti forráskiadványok, amelyeket csakis hosszú távon tervszerűen együtt dolgozó munkaközösség hozhat létre.

Benkő Samu elnökként oroszlánrészt vállalt az EME magyarországi kapcsolatainak megerősítésében, elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia elnökségével és kutatóintézeteivel való együttműködésben.

Tudományos tevékenysége 1990 után kaphatta meg a jól megérdemelt elismerést, a Magyar Tudományos Akadémia 1990-ben külső tagjául választotta, az 1998-ban még Kossuth Lajos nevét viselő Debreceni Egyetem díszdoktorául fogadta, a Magyar Művészeti Akadémia pedig 2012-ben választotta rendes tagjául. Ugyanebben az évben lett a Károli Gáspár Református Egyetem díszdoktora. Kitüntetései, díjainak hosszú sorát lexikoncikkük vették számba, az Erdélyi Múzeum-Egyesület pedig – elnöki ciklusai lejárta után – tiszteleti tagjává választotta. 2008-ban jelent meg az EME kiadásában az *Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára* hagyományos címet viselő, ünnepi kötet, melyben a 26 erdélyi és magyarországi szerző tanulmányait az ünnepelt életmű-bibliográfiája követi, Újvári Mária összeállításában. Hovanyecz László 2011-ben életútinterjút készített vele, a kötetke megjelentetésére a Kossuth Kiadó vállalkozott, az *Értéktörtemők* sorozatban.

Elhunytakor tucatnyi nekrológ jelent meg az erdélyi és magyarországi sajtóban, Krómer István választotta a legtalálóbb címet búcsúztatójának (Országút 2022. 1. sz.): *A művelődéstörténet-írás művészeinek emlékére*.

Sipos Gábor